

ААЛАМДАШУУ АЛКАГЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ АЛАКАЛАШУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Макалада мамлекеттик тилдин ааламдашуу алкагындагы абалы жана аны өнүктүрүү үчүн учурда аткарылып жаткан иштер тууралуу баянбайбыз.

В статье рассмотрены состояние и развитие государственного языка в рамках глобализации.

We considered state and activities, which done for development of state language in the frame of globalization.

Тарыхчыларыбыз тактаган маалымат боюнча учурунда улуу империяга айланып, кийинчерээк тагдырдын оош-кыйышы менен жазуу-сызуусунан ажыраса да, миллион саптан турган “Манас” баш болгон залкар эпосту, фольклор деп аталган эл оозеки чыгармаларынын сансыз казынасын башын батырып, оозеки сактап келген элдин тили азыркы ааламдашуу шартында бир кездеги көркөмдүгүнөн ажырап, жаңы атоолор арбын кирип жатканы мезгилдин мыйзам ченем көрүнүшү болуп күн санап ырасталууда.

Ооба, учурунда Азияны алай-дүлөй түшүргөн улуу көчмөнөрдүн тили ааламдашуу агымына туруштук бере албай, жаңы түшүнүктөрдү өз кооруна сиңирүүгө аргасыз болууда. Тил өзү жандуу кубулуш экен, коом менен бирге өнүгүп, өсүп жүрүп отурат экен, бир кезде активдүү колдонулган сөздөр бара-бара пассивдүү лексикага айланып, акыры архаизм болуп кала берет экен. Анын үстүнө жетимиш жылдык Союз курамындагы тарыхыбыздагы “бир эл, бир тил болобуз, орус тили орток тил болгондо коммунизмге тезирээк кол сермейбиз” деген тымызын шовинисттик чакырыктар жалпы түрк тилинин өзөгүнө доо кетирип, бир атанын балдарынын тилиндеги ажырымдарды арбытып салды.

Буга көңүл бурганыбыздын себеби, түпкүлүктүү түрктүн бир салаасы болгон кыргыз калкы тарыхый аренага келгенине 2200 жылдан ашып кеткени кытай даректеринен белгилүү. Бул мезгилдин ичинде кыргыз этносунун улуттук маданияты, кулк-мүнөзү, салт-санаасынын элдик чыгармачылыктын эң бир баалуусу болуп эсептелген эпостор, дастан, жомок, уламыш, санжыра өндүү рухий мурастары жаралган. Ал эми тил болсо ошол дөөлөттөрдү сактап калган жана аны менен азыркы муундарды тааныштыруу мүмкүнчүлүгүн түзгөн бирден-бир улуттук кенч. Медалдын эки бети бар дегендей, мына ошол улуттук кенчибиздин кемип жатышына компьютердик технология да өзүнүн терс таасирин тийгизип жатканын каалайбызбы, каалабайбызбы моюнга алышыбыз керек. Себеби тил колдонулбай калганда өзүнүн ар кыл арсеналдагы байлыгын жоготот, көркөм чыгармалар окулбай калганда андан алынуучу рухий-эстетикалык баалуулуктардын кунары качат. “Бүткүл дүйнөлүк китепкана” атка конгон Интернет желеси бир жагынан заман талабына шайкеш ыкчамдуулукту камсыздаса, экинчи жагынан кылымдап калыптанган жалпы адамзаттык дөөлөттөргө азыраак тоскоол болуп жаткандай. Азыр уккан жаңылыгың, анан эскирип калган маалымат заманында тапай журт айласы жок ааламдашууга бой уруп, Интернет желесине байлангандай.

“Заманыңарды таанып жашагыла, балдар” – деген Калыгул олуянын осуятын тутунуп, Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия да өзүнүн ишин төмөнкү багыттарга бөлгөн: алар – мамлекеттик тилде билим берүү, китептерди, окуулуктарды чыгаруу, термин жаратуу, котормо иши, компьютерлерге мамлекеттик тил стандарттарын киргизүү жана улуттук энциклопедия чыгаруу. Ушул иштерди жакын арада материалдык-

техникалык жактан камсыз кылууга, компьютердик программаны иштеп чыгууга, өркүндөтүүгө, аны бүт өлкөгө жайылтууга байма-бай аракеттер көрүлүп жатат.

Атап айтсак, 2002-жылдан баштап Э.Д. Асановдун “Тамга-КИТ” компьютердик комплекстүү программасынын иштелип чыгуусу жана жылдан-жылга өнүктүрүлүп, толукталуусу кыргыз тилин компютерлештирүүнүн эң негизги жолу болуп калды десек жаңылышпайбыз. Аталган программа өз кучагына кыргыз тилин компютерде колдонуу боюнча 20 компонентти камтып, компютерде кыргызча иштөөнү өтө жеңилдетип, мамлекеттик тил саясатынын маалымат чөйрөсүндө кулач жаюусуна кеңири жол ачты. “Тамга-КИТ” программасынын негизги артыкчылыгы – кыргызча жазылган текстти дароо грамматикалык (орфографиялык, стилистикалык) текшерүүгө алгандыгы. Ошондой эле, орусча-кыргызча, кыргызча-орусча сөздүк, терминдердин сөздүгү, кыргыз тилин үйрөнүү боюнча көрмө колдонмо – мурун баары илимий-техникалык прогресске шайкеш иштөөнүн заманбап талабы.

Жогорудагы программаны компютерге орнотуп коюу менен эле компютердик технология талаптарына ылайык иш алып бара албасыбызды түшүнүп, КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия тарабынан 2010-жылдын май айында кыргыз тилин маалымат-байланыш технологияларында колдонуу жана анын тартибин бирдейлештирүү максатында атайын адистерден турган жумушчу топ түзүлгөн. Ал “КР Мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзамынын аткарылышын камсыздоо максатында жана мамлекеттик тилди жаңы маалымат технологияларында колдонуу үчүн маалымат байланыш технологиялары тармагындагы адистерден түзүлгөн **эксперттик топ** болуп аталып, анын курамына: КР УИА корреспондент-мүчөлөрү **Панков Павел Сергеевич** жана **Биримкулов Улан Нургазиевич**, КГУСТА университетинин Жаңы маалымат технологиялар институтунун директору **Укуев Бейшенбек Такырбашевич**, Майкрософт корпорациясынын өкүлү **Айдаралиев Акыл** жана КГУСТАнын ЛНИТ кафедра башчысы. ф.и.к. **Жумалиева Гулира** кирген. Атайын адистерден турган бул топ Microsoft корпорациясынын Windows-7, Office-14 версияларын, компютердеги тил интерфейсин кыргызчалоо, кыргыз тилиндеги сайттарды (Facebook, Twitter, Google, Wikipedia) көбөйтүү жана алардын сапатын жакшыртуу иштерин активдүү жүргүзүүдө бизге абдан көп жардамдарды беришти. Натыйжада 2011-жылдын 20-сентябрында, тил күнүнүн алдында, Microsoft корпорациясынын Windows-7, Office-14 версияларынын тил интерфейсинин иштелмесинин бет ачары өткөрүлдү. Бул жагдай жалпы кыргыз журтчулугуна жана төгөрөктүн төрт бурчунда окуп, иштеп жүргөн атуулдарыбызга виртуалдык ааламда кыргызча алакалашууга шарт, мүмкүнчүлүктү түзө алды деген терең ишеничтебиз.

Мамлекеттик тилдин социалдык-коммуникациялык өнүгүү стратегиясынын максаттары, ошондой эле, заманбап маалымат-технология аркылуу коштолуусу жана ишке ашуусу учурдун талабы экени талашсыз. Көп улуттуу калктын мамлекеттик тилде иштөөсүн жана пикир алышуусун камсыздоону эртелетүүнүн, буга өзгөчө жаш муундарды тартуу үчүн алдыңкы усулдукта даярдалган окуу китептерин, иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүүнүн ыкмаларын, адистешкен жалпы сөздүктөрдү жана орусча-кыргызча сүйлөшмөлөрдү, көркөм адабияттарды Интернет аркылуу, электрондук жол менен, маалымат-технологиялык, ресурстук борборлор аркылуу жайылтууну колго алуу дагы аз-аздан жолго коюлуп келе жатат.

Кыргыз тилиндеги электрондук продукцияларды сабаттуу даярдап, Microsoft корпорациясы менен тыгыз байланышта болуп, тилдик иштелмелерди жайгаштыруучу жана таркатуучу компютердик программалардын түрлөрүн, көрмө, укма тасмаларды атаандаштык жол менен иштеп чыгуу жана жайылтуу милдеттери турат. Мына ушул багытта веб-программисттердин берген маалыматына таянып, КГ зонасындагы 100 эң популярдуу сайттардын ичинен 5 пайызы (болжол менен) гана кыргыз тилдүү экендиги маалым. Бул көрсөткүч албетте, абдан аз.

Кыргыз элине жакшы белгилүү биздин чыгаан журналист, тарыхчыбыз Тынчтыкбек Чоротегин кыргыз тилин, деги эле маданиятын, улуттун байлыгын жайылтууну жолунда албан эмгектерди өтөп келүүдө. Ал азыркы замандын адамынын ар качандан бир качан жардамчысы боло келген Википедия энциклопедиясынын кыргызча бөлүгүн маалымат менен толуктоо, ал үчүн кыргыздардын улуттук ыкмасы болгон ашар өткөрүүнү сунуштап келет. Анын айтымында ашар ашар формасында бул ресурсту толтуруу, тарыхчыбызды, маданиятыбызды интернет аркылуу жайылтуу, кийинки муунга берүүнүн бир формасы. Ошондуктан 2013-жылы Кыргызстандагы АЙРЕКС өкүлчүлүгү менен бирге Википедия интернет энциклопедиясын кыргыз тилиндеги макалалар менен толтуруу күнүн өткөрүлдү. Бул акция 7-ноябрь КР маалымат жана басма сөз күнүндө өтүп, анын анын тематикасы да ар кыл болду: Кыргызстандын жаратылышы, курстук иш, илимий иш, практикалык иш, автордук чыгарма, аныктама, сүрөттөмө, деги эле ар кыл кыргызча макалалар болду. Материалды көп тапшыргандарга да кызыктыруучу белектер да берилди. Бул албетте, кыргыз тилдүүлөрдүн интернеттен издегенин тапса экен деген изги тилектерибиздин бири. Ошондой эле, “Баракелде”, www.bizdin.kg сайттары да аталган маселелерде алгылыктуу иштерди аткрып келет. Бул жааттагы “ISOC Кыргыз Интернет коому” коомдук фондунун “Google Translate” долбоорун ишке ашыруусу да учурда кыргыз кыйырында кыйла кызыгууну туудурууда. Бул долбоордун негизги максаты кыргыз тилин “Google Translate” кызматына киргизүү жана кийин кыргыз тилин дайыма колдой турган интернет платформасын түзүү. “Google Translate” котормочусу ар кыл 57 тилден бир мүртөм убакыттын ичинде которгон акысыз кызматы. Ал сөздөрдү, сүйлөмдөрдү жана веб-барактарды колдоого алынган каалаган тилге жана каалаган тилден которо алат. Бул долбоорго олуттуу каржылык жардам көрсөткөн расмий демөөрчү Beeline уюлдук байланыш оператору жана АКШнын Кыргызстандагы элчилиги, “Сорос-Кыргызстан” фонду болду. “Google Translate” кыргызча долбоору менен Айсок Кыргыз интернет коомунун Google корпорациясына жана анын өнүмдөрүнө тике жана кыйыр тиешеси жок. “Google Translate” өнүмү коомчулук үчүн ачык болгондуктан, бул долбоор боюнча жүргүзүлүп жаткан иш жана анын натыйжалары Google корпорациясы менен кошумча макулдашууну талап кылбаган.

Учурда кыргыз тилдүү сайттарды жана интернет тармагындагы мамлекеттик тилди өнүктүрүү, аны акырындап системдүү түрдө, стратегиянын негизинде жүргүзүү боюнча иштер мамлекет тарабынан колго алына баштады, демек, биз каалаган жыйынтыкка 5-10 жылдын аралыгында жетебиз деген ишеним чоң.

“Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы жөнүндө” КР Президентинин 2014-жылы 2-июнда бекитилген №119 жарлыгында жана “Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо” Концепциясында да интернет айдынында мамлекеттик тилди өнүктүрүү маселелерине көңүл бөлүнүп, акча каражаты да каралган. КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия тарабынан Кыргыз жана чет тилдери боюнча компьютердик котормочу программалары, акысыз компьютердик тесттери жана окутуу программалары бар улуттук Интернет ресурстарын өркүндөтүү боюнча 2014-жылдын декабрь айында тендер жарыяланган. Тендерге ушул тармакта иштеп жүргөн коомдук уюм, фонддор катышып, тендердик комиссия тарабынан “Биздин мурас” коомдук фондусу жеңүүчү деп табылды. Тендердик сынак 5 лот менен өттү. Атасак, 1) интернетте кыргызча контентти түзүү, байытуу үчүн материалдары топтоо, даярдоо, которуу – 25 миң макала, 2) кыргыз тилин Гугл Транслейт кызматына киргизүү – 200 000 сөз жана фраза, 3) кыргыз тилиндеги китептердин 10 электрондук сөздүктөрүн түзүү иштери – 100 000 сөз, 4) кыргыз тилинин электрондук китепканасын түзүү, 300 китептин текст түрүндөгү вариантын интернетте

эркин колдонуу боюнча китептерди жайылтуу, 5)мамлекеттик тилди үйрөтүү боюнча интернет-портал түзүү иштери жүзөгө ашат. Учурда төмөндөгү иштер аткарылып жатат:

1.Кыргыз тилин Google Translate кызматына киргизүү боюнча интернет колдонуучулар арасында иш-чаралар уюштурулууда. Натыйжада кыргыз тили бул кызматка кире элек, бирок ага кирүү максатында эң жигердүү салым кошуп жаткан тилдердин арасында [кыргыз тили экинчи орунга чыкты](#). Учурда аяктаган кышкы акцияга 100 ашуун ыктыярчылар жана адис котормочулар катышып, эки ай ичинде 70 000 тегерегиндеги (Google компаниясынан акыркы так статистика күтүлүүдө) 1 марттан баштап 2 айга созулуучу **Жазгы акция башталды**. Жүргүзүлгүп жаткан иш-чаралардын натыйжасында, кыргыз тилин Google Translate кызматына киргизүүгө салым кошууну каалаган катышуучулардын саны өсүүдө.**Жазгы акциянын** жыйынтыгы менен биринчи жарым жылдыкта 150 000 ашык фразаларды которуу пландаштырылып жатат.

2. Кыргыз Уикипедиясынын өнүктүрүү боюнча

Учурда Кыргыз Уикипедиясына башка (англис, орус, түрк, казак) тилдерден миңдеген макалаларды келечекте автоматтык которуп киргизүүгө жол түзүүчү куралдарды өздөштүрүү боюнча иш-аракеттер жүрүп жатат. Бу максатта Wikimedia Foundation фондунун жаңы [ContentTranslate](#) (Мазмундарды которуу) куралын кыргыз Уикипедиясына орнотуу ишке ашып, учурда [Beta тест абалында](#) иштеп баштады. Андан сырткары, жаңы макалаларды кошуу өз жолу менен жүрүп жатат: жыл башынан бери 500дөн ашык жаңы макала даярдалды.

3. Кыргыз тилинин сөздүктөрүн интернетте жайылтуу

35 500 сөздүктүк сөздөн турган кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн (1969-ж.) электрондук версиясы даяр болду. Жакынкы күндөрү интернетте чыгарылат. Учурда Р. Усубакуновдун математикалык терминдердин кыргызча орусча сөздүгү, Ж. Мукамбаевдин “Диалектологиялык сөздүгү” жана фразеологизмдер сөздүгү даярдалууда. Кезекте англисче-орусча-кыргызча сөздүк турат.

4. Кыргыз тилиндеги китептерди электрондоштуруу жана интернетте жайылтуу

Азыр китептерди электрондоштуруу иштери жүрүп жатат: А. Осмоновдун чыгармаларынын 3 томдук толук жыйнагы, С. Каралаевдин Семетей, Сейтек эпосторунун толук варианттары, Ж. Мамайдын айтуусундагы Манас эпосунун 8 урпагына чейинки варианты, Кыргыз тилинин тыныш белгилери, Кыргыз адабий тилинин грамматикасы ж.б. ондогон китептердин электрондук варианттарын жүктөө даярдалууда.

5. Кыргыз тилин үйрөтүү порталын түзүү

Азыркы тапта порталдын концепциясы даярдалып, мазмундар (текст, аудио, видео) чогултулууда жана аткаруучу программачылар менен иштер уюштурулуп жатат.

Өтө олуттуу маселелердин бири – мамлекеттик тилдин кенемтесин жана мүмкүнчүлүктөрүн башка тилдерден келген терминдер, эл аралык атоолор аркылуу байытуу. Учурдагы жалпы адамзаттык социалдык, маданий, маалыматтык жаңыланууну Кыргызстан башка дүйнөлүк тилдер аркылуу кабылдап жаткандыгын, мында орус тилинин мааниси өзгөчө экендигин танууга болбойт. Ошон үчүн кыргыз тилин өнүктүрүү маселесин орус тилинин расмий статусуна карама-каршы койбостон, анын башка тилдер, башка дүйнө тааным менен байланышын, өз ара катышын илимий, маалыматтык-коммуникациялык жол менен камсыздоо орчундуу милдеттердин бири болуп саналат. Бул жатта бизде бир топ компьютердик терминдер кыргызчаланды, бул боюнча атайын сөздүк да чыгарылды, айрымдарын эл аралык термин катары которбой эле калтырылды.

Бүгүнкү күндө академик К.К.Юдахиндин биз колдонуп жүргөн “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” 41 миң сөздүн 35 миңи жалпы түрк элдерине, түрк тилдерине орток сөз. Болгону ар бир тилдин өзгөчөлүгүнө жараша башкача айтылат. Кээ бир түрк тилинде 42 тыбыш, кээсинде 39 тыбышты чагылдырган алфавит бар. Алфавиттеги тамгалардын саны да түрк тилдеринде ар башка. 1911-жылы бардык түрк тилдери үчүн бир гана

сандагы алфавиттик тамга, бир сандагы тыбыштар колдонулган. Ошондуктан тиги сөз тиги тилдики, бул сөз бу тилдики деп өзгөчөлөө кыйын болгон. Анткени, 19-кылымдын аягы, 20-кылымдын башында, б.а.мындан 100 жыл мурда түрк тилдери бир-биринен азыркыдай алыстай элек эле, ал тилдер аябай жакын болушкан. Академик В.В.Радлов белгилегендей ал кезед түрк тилдеринде азыркыдай жиктелүү, бул сөз казактыкы, бул сөз түрктүкү, бул сөз кыргыздыкы деп бөлүштүрүү жүргүзүлгөнгө эч кандай орфографиялык принцип, негиз болгон эмес. Бардык түрк тилдери, өзгөчө Орто Азия түрк тилдери үчүн жазма бирдей болгон, ар бир элдин өкүлү ошол жазылган сөздү өз тилинин айтылышына салып окуган.

Эмки максат биздин терең ишенимибизде, бир-биринен алыстап бараткан алфавитти, тилди бириктирүүдө турат. Бул максатка канчалык чукулунан жетишсек, урпактар алдында өзүбүздүн улуулук парзыбызды ошончолук адилет өтөгөн болор элек, жүзүбүз жарык, бирдиктүү келечегибиз анык болор эле. Адистердин пикирине таянсак, компьютер заманында бул проблеманын саясий, каржылык жагы чечилсе, техникалык жагы анчалык оор эмес. Андыктан, абалтан түрк элдеринин орток мурасы деп таанылып келген Орхон-Эне-Сай жазмаларынан берки дөөлөттөрүбүздү азыркы шартка ылайыктап кайра жандандырууга, бирдиктүү тил терминдерин колдонууда чоң роль ойногон бирдиктүү алфавитке өтүү маселесин коюу дагы анчалык алыс эмес деген ойдобуз.